

Könül MƏMMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti, baş müəllim

C.CABBARLI VƏ H.CAVID YARADICILIĞI MƏTBUATDA

XX əsrin əvvəllərində milli teatrımızın inkişafında böyük mövqeyi olan görkəmli dramaturq, tənqidçi, publisist, rejissor Cəfər Cabbarlının sənət mövqeyini araşdırarkən onun H.Cavid ideyalarına hörməti aydın hiss olunur. Bu səmimi münasibət onun yaradıcılığının birinci dövründə daha qabarıq bir şəkildə özünü biruzə verir. Dramaturqun "Nəsrəddin şah", "Ədimnənin fəthi", "Trablis müharibəsi", yaxud "Ulduz" pyeslərində H.Cavid ideyaları hakimdir.

C.Cabbarlı 1917-ci ildə qələmə aldığı "Nəsrəddin şah" pyesində elinə, vətəninə xəyanətdə günahlandığı, kütübün, əyyaş, siyasətdən bixəbər Nəsrəddin şahın bədii obrazını yaratmışdır. Nəsrəddin şah Qacarlar sülaləsinin nümayəndələrindən biridir. C.Cabbarlı bu tarixi dramında yelbeyin bir şah tərəfindən idarə olunan İran və onun ərazisinə daxil olan Azərbaycan torpaqlarının bərbad bir hala düşdüyünü göstərmişdir.

Əsərdə təsvir olunan hadisələr İran torpaqlarında baş verir. Ölkədə hərə – mərclik, kaos xalqı cana doydurmuşdur. Burada münasibə Nəsrəddin şahın yaxın adamları ilə tərəqqipərvər maarifçi Mirzə Rza arasında baş verir. Bu mübarizənin və münasibənin əsas səbəbi isə şahın düzgün olmayan, xalqa, vətənə zidd idarəetmə siyasətidir.

Tarixdə şəxsiyyətin rolu problemi Hüseyn Cavid bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüşdür. "Topal Teymur" dramında H.Cavidin bədii həllinə və təhlilinə geniş yer verdiyi və xüsusi diqqət yetirdiyi əhəmiyyətli problemlərdən biri də "dünya ağalığı" ideyasının kəskin tənqidi və həmin ideyanın törətdiyi fəlakət və mərhumiyyətlərin təsviridir. Drama bu fikir, İldırım Bəyazitlə Teymur arasında baş verən mənasız çekişmələrin iki xalqın həyatında əmələ gətirdiyi faciənin nəticələri ilə əsaslandırılaraq ümumiləşdirilir və bütünlükdə qanlı istilalara, soyğunçu müharibələrə son qoymaq, xalqları hərbin fəlakətlərindən qurtarmaq arzusu şəklində irəli sürülür.

Biz əsərdə hər iki böyük hökmdarın dövləti idarəetmə prinsipləri ilə yaxından tanış oluruq. İldırım Bəyazidin saraydakı özbaşnalıq onun məğlubiyətinin səbəbi kimi pyesdə diqqətə çatdırılır. Sultanın özünün başının eys – işrətə qarışmasından istifadə edən saray xidmətçiləri xalqın malını talamaqla məşğuldur, həmçinin onlar camaatın namusunu, təhqir etməkdən belə çəkinmirlər.

Cavidin fikir dünyasının ancaq bir mənası var idi. O da xalqını azad və xoşbəxt, vətəninə müstəqil və mədəni yüksəklikdə görmək arzusu... O, özünü vətənə xidmətdə dərk edirdi. Onun nəticəsidir ki, Cavid xalqı və vətəni üçün əvəzənilməzdir və daimidir. Onun böyük ideyalar, dərin fəlsəfi fikirlər təbliğ edən səhnə əsərləri 1920 – ci ildən bu günümüzdə qədər teatrımızın ən maraqlı izlənen tamaşaları olmuşdur. Xüsusilə də 1935 – ci illərə qədərki dövrdə rejissorların ən çox müraciət etdiyi əsərlər olmuşdur.

Həmin illərdə C.Cabbarlının "Ədimnənin fəthi", "Trablis müharibəsi, yaxud Ulduz"(1919 – cu il), "Bakı müharibəsi"(1919), "Aydın", "Oqtay Eloğlu"(1920), "Od gəlini", "Sevil"(1928), "Yaşar", "Almas", "1905 – ci ildə"(1931 – 1932) kimi pyesləri də milli səhnəmizdə uğurla qarşılanan tamaşalar olmuşdur.

Cavidin İblis (1920), Şeyx Sənan (1921), Şeyda, Uçurum, Afət (1922 – 1923), Topal Teymur (1926), Knyaz (1929), Səyavuş (1934) kimi əsərlərinin tamaşaları sözü gedən illərdə milli teatrımızın teatr tarixində özünəməxsus mövqedə dayanmışdır.

Haqqında qısa məlumat verdiyimiz hər iki böyük dramaturqun yaradıcılıq yolu eyni cığırda başladığı üçün oxşar ideyalar, fikir və mənalara onların dramaturgiyasında bir – birini tamamlayır. Hər iki dramaaturqun yaradıcılığında yüksək insani keyfiyyətlər, vətəndaşlıq mövqeyi, mənəvi və əxlaqi dəyərlərlə yanaşı, Vətəni sevmək və onun uğrunda mübarizə aparmaq ideyaları, həqiqət yolunda dönməzlik və digər müsbət xüsusiyyətlərin təbliği əsas mövqedə dayanır. -C.Cabbarlının pyeslərindəki mübarizə pafosu hər cürə naqışliyi, cəhəlati, nadanlığı, millətinin ucaltmasına xidmət etməyən düşüncəsiz, xudpəsənd, meşşan təbiətli insanların tənqidi kimi diqqəti cəlb edirsə,

H.Cavidin yaradıcılığında bu münasibətlər bir qədər də geniş miqyas alaraq, sərhədləri aşır, bütün türk aləmini əhatə etməyə müvəffəq olur. Onun yaradıcılığında incə mətləbləri gözəl duyan böyük alimlərimizdən biri Məmməd Cəfər Cəfərovun bu fikrinə diqqət yetirək: "Cavidin bu illərdə siyasətdən uzaqlaşması, "Ədəbiyyat, sənət başqa, təbliğat başqa" – deməsi, Peyğəmbər və Topal Teymur da istər – istəməz Məhəmmədi və Teymuru idealizə etməsi, panislamist və pantürkist rəngli ideyalara qarılması kimin xeyrinə və kimin əleyhinə idi"(49, s. 138 – 139).

C.Cabbarlının "Od gəlini" əsərində də biz Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi ilə yaxınlıq görürük. Hər iki əsərdə guya islama qarşı etirazlar edilir, dinin puçluğu, bəşəriyyətə gətirdiyi fəlakət diqqətə çatdırılır. Əslində isə hər iki əsərdə İslam dininin böyüklüyü, bəşəriyyətə lazım olması fikri əsas fikir olaraq qalmaqdadır. Sadəcə olaraq dini bir elmi düşüncə, ali qanun, həyat məramnaməsi kimi dərk etməyin vacibliyi fikri əsas məqsəddir.

C.Cabbarlı ictimai – siyasi mövzularda yazdığı "Qürub çağı bir yetim", "Boranlı qış gecəsi" kimi şeirlərində hələlik yalnız xalqın acınacaqlı həyatını, maddi və mənəvi sıxıntılarını əks etməklə məhdudlaşır. Burada sadəcə qürub çağı köməksiz, ac və səfil vəziyyətdə küçələrdə sərkərdən dolayan bir yetimin acınacaqlı vəziyyəti təsvir edilir. Şair bu əsərdə yalnız kiçik bir poetik lövhə yaratdığı qarşısına məqsəd qoymuşdur – təsvirlə başlanan şeir təsvirlə də bitir:

Yenə hər yanda yox ziyadan əsər,
Yenə hər yer məzar tək qəmgin.
Leyk zülmət indi örtübdür
O səfilin sarımtıraş rəngin. (s.90)

C.Cabbarlının bu şeiri 1915 – ci ildə "Qurtuluş" jurnalında çap edilmişdir. Və bu şeirdə H.Cavidin 1913 – cü ildə nəşr edilən "Keçmiş günlər" kitabında toplanan "Öksüz Əhməd", xüsusən "Kiçik sərsəri" şeirlərinin müəyyən təsiri hiss edilir:

Uyuyor... Üstü başı toz torpaq,
Ne bir ümidi var ne kimsəsi var.
O bir öksüz, o bir soluk yapraq,
Nə də məhzun köküs keçirməsi var
Ona yoldan keçənlərin, ürəyi
Daş kəsilmiş də yadıq olmuşdur,
Yox onun şimdi kimsədən diləyi:
Uyuyor... binəva yorulmuşdur.

Kimsəsizlik və baxımsızlıq nəticəsində həyatın dərin girdablarına atılmış adi bir yetimin acınacaqlı halını göstərən bu poetik lövhədən məqsəd ciddi ictimai mətləblər aşkara çıxarmaqdır.

Yaradıcılıqda erkən yetkinləşən Cabbarlı 15 – 16 yaşında, yəni "Qürub çağı bir yetim" şeirini yazdığı dövrdə yəqin ki, həmin şeirləri oxumuş və ya eşitmişdi. Əlbəttə, bu təsir kor – korana məftunluqdan doğan təsir deyildi. İstər məzmun və süjet, istərsə də forma, vəzn və ifadə tərzii baxımından Cabbarlının "Qürub çağı bir yetim" şeiri tamamilə müstəqil bir əsərdir. Hətta bəzi cəhətlərlə (xüsusən vəzn yaxınlığı) bu şeirə yaxın olan "Kiçik sərsəri" mənzuməsinin özü də ondan xeyli fərqlidir:

...Həqqə varmaq, pərəstiş etmək üçün
Uzanır hər tərəfə məbədlər.
Daş, çamur, hər rizasi namünkün...
Aldanır, aldanır zavallı bəşər.
(H.Cavid)

Yenə hər yanda yox yox ziyadan əsər,
Yenə hər yer məzar tək qəmgin.
Leyk zülmət indi örtübdür
O səfilin sarımtıraş rəngin.
(C.Cabbarlı)

Hər iki şeirin son bəndində vəzn, nisbətən də forma yaxınlığı baxımından oxşarlıq nəzərə çarpsa da, süjet, fikir və ifadə tərzı baxımından tamamilə fərqlidirlər.

Cəfər Cabbarlının "Mənim Tanrım" şeiri Hüseyn Cavidin "Yaşıl yapraqlar" (1922) məcmuəsində çıxan eyniadlı mənzuməsi ilə səsləşsə də, birinci tamam fərqli, daha açıq desək ictimai məzmun və mahiyyət daşıyır. Professor A.Rüstəmli yazır: "Əqidəsinə görə işgəncələrə məruz qalan və həbsdən, dörd divar arasından yenidən azad olan şairin "Mənim tanrım" şeiri əslində onun bədiyyatla cıvlənmiş siyasi düşüncələr toplusu, yeni həyat manifesti, yaradıcılıq bəyannaməsidir. Bununla belə Cabbarlının "Bütün əski tanrıları buraxdım", "Çıx könlümdən, əski dünya, sonundur" misralarında onun milli müqavimət hərəkatına, istiqlalçılara, onun liderlərinə münasibətdə mənfi çalarlar arayanlar yanılırlar və bu istiqamətli çalışmalar uğursuzluğa məhkumdur. Əslində o "Mənim Tanrım" bəyanatı ilə istiqlalçılıqdan imtina edib bolşeviklərin tərəfinə keçməmişdir, əksinə, xalqa və onun istiqlalına xidmət yolunda bolşeviklərə məxsus inqilablar, çevrilişlər, zorakılıqlar metodundan geri çəkilərək, mədəni və mənəvi təkamül platformasına doğru üz tutmuşdur."

Mən bir zaman öz – özümdə uzaxdım,
Dün bir işıq buldum, ruhuma taxdım.
Bütün əski tanrıları buraxdım,
İndi artıq bir tanrım var – gözəllik!

Oxşa məni, yeni tanrım, sevindir!
Artıq fikrim, ruhum, duyğum sənindir!
Çıx könlümdən, əski dünya, sonundur,
Çünki, yeni bir yarım var – gözəllik!

Prof. A.Rüsəmlinin qənaətinə əsasən demək olar ki, mükəmməl və yüksək yaşanışı öyrənmək və öyrətmək, xalqına xidmət etmək yolunda "Dün bir işıq bulub, ruhuna tax"an, ruhən işıqlaşan və gözəlləşən Cabbarlı Tanrı gözəlliyinə və gözəllik Tanrısına qovuşmaq istiqamətindəki çalışmaları seçdiyi sənətin korifeyliyinə doğru addımlayırdı.

Yuxarıda qeyd etdik ki, C.Cabbarlının "Mənim Tanrım" şeiri H.Cavidin eyniadlı mənzuməsi ilə səsləşir. H.Cavidin lirikasındakı məhəbbət motivləri şairin təsvir və tərənnüm etdiyi lirik qəhrəmanın düşüncə və meyllərini, əhvalı – rühiyyəsini və xarakterini bütün dolğunluğu ilə aşkara çıxarır.

Gözəlsiz bir gülşən zindanə bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hankı bəzmə etsəm guzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir.

Sevmək, sevməyi bacarmaq kamil insana layiq bir keyfiyyətdir. İdeal mənasında gözəl, tam və bitkin olan, real varlıqda isə mövcudluğu üçün zəmin yaradılmayan bu keyfiyyəti lirik qəhrəman daima təbliğ edir. İnsan ruhi çirkinlikdən, mənəvi çürütüldən təmizlənmək naminə sevməyi bacarmalıdır.

Müsbət, işıqlı və təmiz duyğularla, atəşin bir eşqlə sevməyi bacarmalıdır. Lirik qəhrəman sevməyi bacaran insanı dünyanın xilaskarı hesab edir, həyatı eybəcərliyin, mənəviyyəti yaramaz və miskin halların əsarətindən qurtarmaq üçün insan sevməyi bacarmalıdır.

H.Cavidin əsərlərindəki ali hisslərə, uca mənəviyyətə çağırış münasibətləri sərhəd kəsb etmir. Bu münasibətlər, ideyalar bəşəri xarakter daşıyır. Bəzən öz müasirləri də konkret bir mövzu seçə bilməməkdə, həyatı məsələlərə biganəlikdə Cavidə qınanmış, onun xəyalən göylərdə uçduğunu söyləyərək məzəmmət etmişlər. Lakin Cavidin böyüklüyü elə onu əhatə edən cəmiyyətin çərcivəsinə sığa bilməməsindədir. Onun yaradıcılığında insani borc və əxlaq anlayışları çox qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Cavidin əsərlərindəki əsas fikir insan və onun cəmiyyətin düzgün inkişafında göstərdiyi xidmətlərə münasibətdə özünü əks etdirir.

XX əsrin əvvəllərində yaranan və şüurlarda mədəni inqilab etmək ideyasına xidmət edən romantizmin ən görkəmli nümayəndələri olan H.Cavid və C.Cabbarlı sənətinin işığı yuxarıda qeyd

etdiyimiz kimi, bir əsas mənbədən güc almışdır. Hər iki dramaturqun yaradıcılığında oxşarlıq – şərə qarşı lənət, zorakılığa, həqarətə, nadanlığa nifrət hisslərinin güclü olması ilə izah edilir.

H.Cavid və C.Cabbarlı öz sənətləri ilə Azərbaycanda ədəbi – bədii və mədəni fikrin yüksəlməsinə xidmət göstərmişlər. Onların sənətinin mahiyyətində azadlıq, müstəqillik, demokratiya, xoşbəxt insan və cəmiyyət uğrunda ideoloji mübarizə pafosu olduğu üçün də xalqa yaxın və doğmadır.

SUMMARY

Today, there is a great need today for promoting and encouraging Cavid's bravery and heroic motives, which have an unmatched coexistence with his words as the eldest son of all times, with remarkable services in the enrichment of Azerbaijani literature.

H.Javid is a master of prominent vocabulary who has given meaningful high-quality human qualities such as humanity, truth, justice, loyalty, courage, beauty, endless hatred to the world of exploitation and religious prejudice, beautiful works of ours and great tragedies is a great humanist craftsman.